

АКТУАЛЬНА ТЕМА**Від редакції**

Починаючи з цього номера, Український географічний журнал започатковує публікації, підготовлені на основі аналізу картографічних матеріалів Національного атласу України (паперовий та електронний варіанти) як сучасної комплексної інформаційної системи, яка може виконувати ряд важливих функцій, у тому числі для дослідження і моніторингу різних географічних явищ та процесів.

Сподіваємося, що такі публікації будуть корисними і в науковому, і в освітньому, і в планувальному та інших аспектах, і що наші читачі долучаться до їх підготовки.

УДК 911/528

А.І.Бочковська, Л.Г.Руденко**КАРТИ НАЦІОНАЛЬНОГО АТЛАСУ УКРАЇНИ ЯК ІНФОРМАЦІЙНА БАЗА
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРМУВАННЯ ЧИСЕЛЬНОСТІ НАСЕЛЕННЯ****А.И.Бочковская, Л.Г. Руденко****КАРТЫ НАЦИОНАЛЬНОГО АТЛАСА УКРАИНЫ КАК ИНФОРМАЦИОННАЯ БАЗА ДЛЯ ИССЛЕДОВАНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ
ЧИСЛЕННОСТИ НАСЕЛЕНИЯ***Институт географии Национальной академии наук Украины, Киев*

Созданный согласно разработанной в Институте географии НАНУ Концепции Национальный атлас Украины включает 865 карт, отображающих историю формирования территории Украины, ее природные условия и ресурсы, население, территориальную структуру хозяйства и социальной сферы, особенности природопользования и охраны природы и т.п. Он представляет собой современную комплексную информационную систему, которую можно использовать при исследовании и мониторинге многих вопросов жизни общества. В этой публикации показана возможность использования карт Атласа для исследования процесса формирования численности населения в регионах Украины.

Ключевые слова: Национальный атлас Украины; население; численность населения; плотность населения; городское население; сельское население.

A. Bochkovs'ka, L. Rudenko**THE UKRAINE NATIONAL ATLAS MAPS AS INFORMATION SOURCE FOR POPULATION RESEARCH AND FORMATION***Institute of Geography of the Ukraine National Academy of Sciences, Kyiv*

National Atlas of Ukraine, created according to developed at the Institute of Geography NASU Concept, includes 865 maps which display the history of Ukraine territory formation, its natural conditions and resources, population, territorial structure of its economy and social sphere, peculiarities of the environmental management and conservation, etc. It is a modern integrated information system which can be used for research and monitoring of many social life issues. This publication illustrates the ways the maps in the atlas can be used for study of population formation in regions of Ukraine.

Keywords: National Atlas of Ukraine; population; population density; the urban population; the rural population.

У рамках видання Національного атласу України [5] серед його 865 карт створено і серію карт, які відображають динаміку чисельності, структури та розселення населення у регіонах України за останні майже сто років (1897 – 1989 рр.). Для побудови карт використано дані переписів населення держав, до складу яких у різні періоди XIX-XX ст. входили окремі частини території України: Польщі, Румунії, Чехословаччини, Угорщини, Російської імперії та СРСР.

Дані адаптовані Інститутом демографії та соціальних досліджень НАН України до сучасного адміністративно-територіального устрою України.

Такий тривалий період дослідження забезпечує можливість виявити особливості формування чисельності і структури населення в міжпереписні періоди (табл.1), що характеризуються, зокрема, низкою надзвичайно істотних зовнішніх чинників.

Найдовший за досліджуваний час період (1897-1926 рр.), як видно з таблиці, відзначився найвищим за всі роки показником динаміки чисельності населення. Аналіз статистичних джерел відображає особливості формування чисельності населення в цей період. Основний його приріст відбувся до початку Першої

Таблиця 1 . Чисельність та щільність населення України (1897 – 1989 рр).

Роки Показники	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1989 до 1897 (%)
Щільність населення (осіб на 1 кв. км)	47,1	62,6	68,4	69,4	78,1	82,4	85,6	182
Чисельність населення (тис.осіб)	28415	37763	41295	41869	47126	49754	51706	182
Динаміка чисельності населення (до попереднього переписного року), %		132	109	101	112	105	103	

Таблиця 2. Природний приріст населення УРСР (1927-1932 рр.) [9]

Середній річний приріст населення (на 1000 осіб)		
Все населення	Міське населення	Сільське населення
20,4	41,0	16,1
18,0	96,8	0,1
7,9	48,8	-3,4

світової війни (1914 р.). За даними [10] середньорічний відсоток приросту становив на початок 1897 р. 1,9 %, 1914 р. – 1,8%. Чисельність населення з 1897 по 1914 роки зросла з 28 415,0 тис. до 37 354,9 тис. осіб відповідно. За наступний час до кінця цього періоду, тобто з 1914 р. по 1926 р., чисельність населення зросла лише на 409 тис. осіб. Такими були демографічні наслідки Першої світової і Громадянської воєн та несприятливих на той час політичних і соціально-економічних процесів на території України.

Загалом на завершення цього періоду (1926 р.) в жодному з регіонів не відбулося скорочення чисельності населення, а в регіонах, розвиток яких базувався на використанні природно-ресурсного потенціалу, високими темпами (порівняно з середньоукраїнськими показниками) відбувалося її зростання (табл.4).

У наступному періоді (1926-1939 рр.), як видно з карти (рис.1), відбувся певний перерозподіл населення: значно зросла частка міського населення, посилилася роль сходу України в розподілі населення, зменшилася частка населення в центральних областях. Це був період важких політичних та економічних випробувань для України (репресії 30-х років, голодомор 1932-1933 рр.), які призвели до руйнації послідовності демографічних процесів та масштабних демографічних втрат (табл. 2). За даними [8] ці втрати в 1929-1939 рр. становили загалом 5,8 млн осіб. За оцінкою джерела [7] в 1929-1959 рр. вони становили майже 16 млн осіб.

По завершенню цього періоду, за переписом 1939 р. більше ніж у десяти областях України чисельність населення не була відновлена до рівня 1926 р. Серед них: Вінницька (90%), Кіровоградська (80%), Полтавська (80%), Сумська (90%), Черкаська (85%). Разом з тим, як видно з карти (рис.1), і далі відбувалося нарощування чисельності населення в Автономній Республіці Крим (160%), Донецькій (190%) та Луганській (140%) областях.

Тільки у 1959 р. (рис.1) Україна загалом досягла довоєнної чисельності населення, але природний приріст почав зростати лише після ще одного голоду в Україні у 1946 - 1947 рр. Завдяки цьому приросту, який за період 1948-1959 рр. склав 5703,0 тис. осіб, воєнні і міграційні втрати України були компенсовані, а кількість населення перевищила довоєнний рівень.

При цьому основний приріст, порівняно з 1939 р., продовжував нарощуватися у східних індустріальних

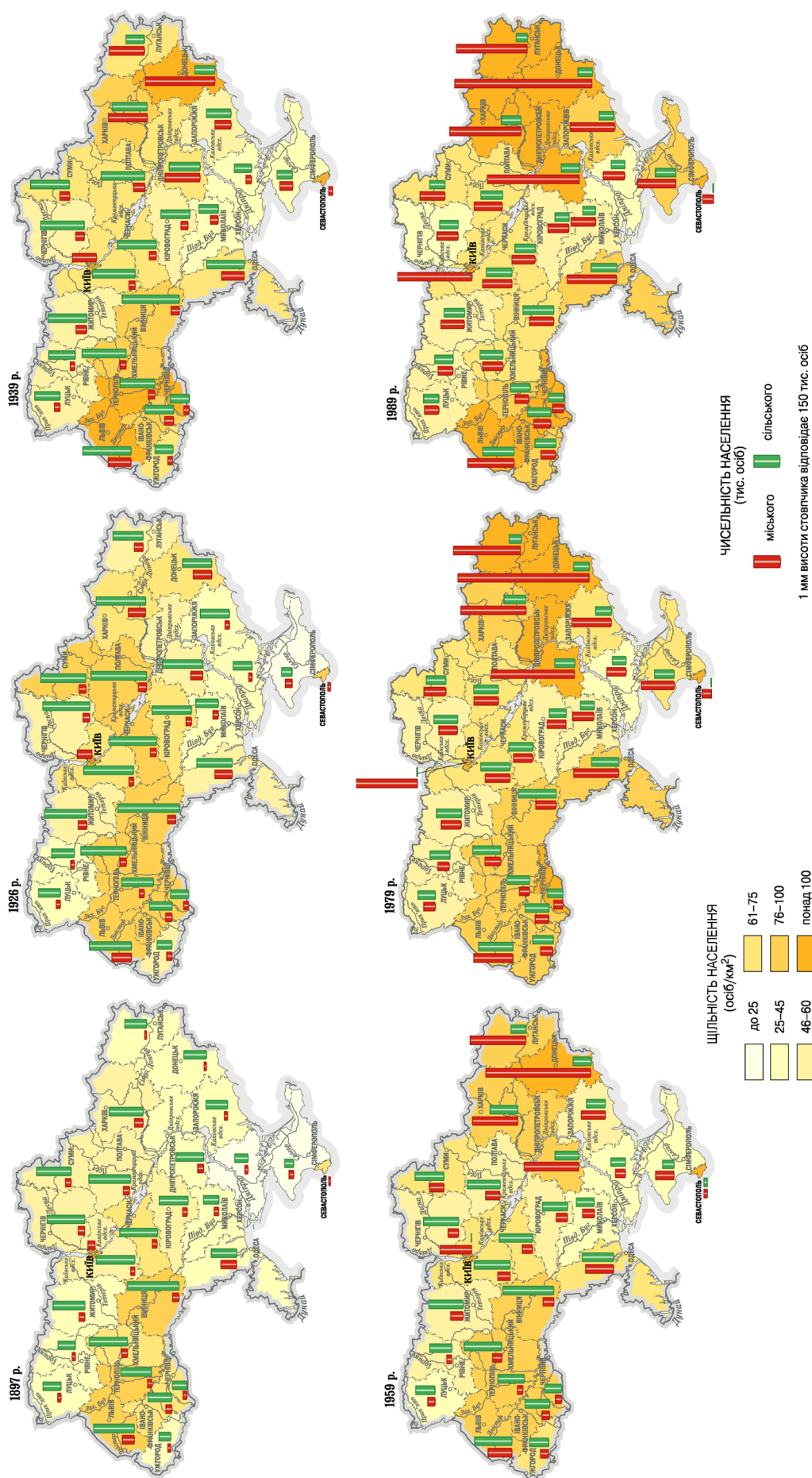
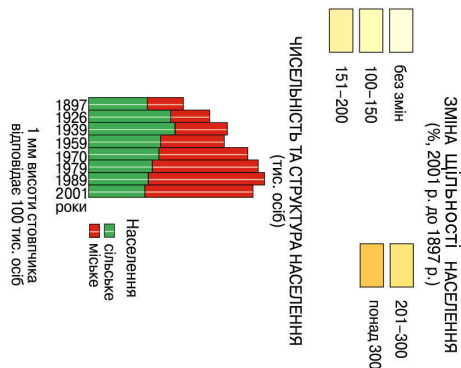

Рисунок 1. Щільність та чисельність населення України (1897 – 1989 рр.)

Динаміка зміни щільності, чисельності та структури населення України (2001 до 1897 рр.)

Таблиця 3. Чисельність наявного населення України та складові її змін (тис. осіб) [2]

Роки	Чисельність населення	Загальний річний приріст	В тому числі	
			природний	міграційний
1959	41869,0	600	564	36
1970	47126,5	389	301	88
1979	49754,6	200	183	17
1989	51706,7	136	90	46

Таблиця 4. Динаміка чисельності населення в окремих областях та АРК (% до попереднього переписного року)

Регіони \ Роки	1897-1926	1926-1939	1939-1959	1959-1970	1970-1979	1979-1989	1897-1989
Україна	132	109	101	112	105	104	185
Дніпропетровська область	155	127	119	124	108	107	337
Донецька область	190	169	137	110	105	103	627
Луганська область	169	138	133	112	101	102	371
Харківська область	160	110	100	110	110	100	220
АРК	130	156	107	151	121	113	449

областях, на противагу аграрним областям, у яких показники приросту і надалі не досягали рівня попереднього перепису. В західних областях – Львівській, Тернопільській, Чернівецькій та Волинській – зменшення кількості населення було пов'язано з тими процесами, які відбувалися на цій території після Другої світової війни – переселення, репатріації великої кількості поляків, українців та інших народів. За даними [3] «мінусове демографічне сальдо» у цих регіонах становило на цей час для України 1,4 млн осіб. Великі демографічні втрати мали місце і на Західній Україні, зокрема внаслідок репресій проти місцевого українського населення, кількаразових його депортацій та переселення у віддалені райони СРСР.

Зміни в територіальному розміщенні населення протягом 1959-1989 рр. (рис.1) відбувалися у рамках притаманних тому часу демографічних процесів. За даними [4] до початку 90-х років природний приріст населення більше як на 80% забезпечував зростання кількості мешканців (табл. 3).

За переписом 1970 р. вперше було зафіксовано перевищення частки міського населення (54,5 %) в його загальній чисельності. В найбільш урбанізованих Донецькій та Луганській областях цей показник становив відповідно 87,4 % та 82,6 %. За даними [7] у 60-70-х рр. у середньому за рік до міст України прибувало близько 600 тис. осіб, в основному сільського населення.

Разом з тим, відбувалися значні міграції населення за межі України - для освоєння східних районів СРСР та в інші регіони. На динаміку чисельності населення істотно стали впливати не лише міграційні процеси, а й стійке, починаючи з середини 60-х років, зменшення народжуваності та, відповідно, природного приросту. За період 1979-1989 рр. він становив лише 4%, а у 1991 р. став від'ємним.

Наприкінці досліджуваного періоду відбулася катастрофа на Чорнобильській АЕС (1986 р.), яка спричинила складні демографічні проблеми в Україні. Всього до зон радіоактивного забруднення було віднесено 2293 населені пункти, в яких проживало 2 155 129 осіб (станом на 01.01 2007р.) [1].

Як видно з наведених рисунків та з вищевикладеного огляду, за сто років найбільш істотні зміни у чисельності та розселенні населення відбулися в індустріальних областях, особливо на сході України та в Автономній Республіці Крим (табл.4).

Таблиця 5. Частка міського населення в загальній чисельності населення в окремих областях та АРК (%)

Регіони \ Роки	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1989 до 1897, (рази)
Україна	16,1	19,6	33,4	45,7	54,5	61,3	66,9	3,4
Дніпропетровська область	16,3	22,1	53,1	70,2	76,2	80,4	83,3	17,2
Донецька область	7,8	39,4	78,0	85,8	87,4	89,1	90,3	11,2
Луганська область	4,2	21,6	65,8	79,3	82,6	84,6	86,4	20,5
Харківська область	19,1	25,5	52,6	62,5	69,8	75,0	78,6	4,1
АРК	41,5	46,3	52,1	64,6	63,2	67,2	69,7	1,7

Таблиця 6. Щільність населення в окремих областях та АРК (осіб на 1 кв.км)

Регіони \ Роки	1897	1926	1939	1959	1970	1979	1989	1989 до 1897 (рази)
Україна	47,1	62,6	68,4	69,4	78,1	82,4	85,6	1,82
Дніпропетровська область	36,1	56,1	71,32	84,8	104,8	114,1	121,7	3,37
Донецька область	32,1	62,1	117,1	160,9	184,6	194,7	201,1	6,27
Луганська область	29,2	49,5	68,8	91,8	103,0	104,0	107,0	3,66
Харківська область	46,1	74,0	81,3	80,2	90,0	97,3	101,8	2,2
АРК	20,3	26,4	41,6	44,5	67,2	80,8	91,1	4,48

Слабо заселені наприкінці XIX ст. території сходу України з незначною часткою міського населення внаслідок індустріалізації на базі природних ресурсів перетворилися на високоурбанізований регіон (табл. 5) з найвищою в Україні чисельністю та щільністю населення (табл. 6).

Економічний розвиток та концентрація виробництва в цьому регіоні потребували значної кількості робочої сили, яка не могла бути забезпечена природним приростом місцевого населення, особливо у період індустріалізації, післявоєнної відбудови тощо.

За даними [6] наприкінці XIX ст. 46,7% усіх переселенців у Донбас були вихідцями з російських губерній, 37,9% – з українських. При тому близько 40% мігрантів осідали в містах.

У радянський час були поширені керовані міграції, організовані набори робітників, залучення молоді з різних регіонів держави до фабрично-заводських та ремісничих училищ Донбасу для підготовки відповідних фахівців. Наприклад, у 1948 р. показник механічного приросту населення Донецької області більш ніж у п'ять разів перевищував його природний приріст [2]. У цей час найбільша кількість мігрантів надходила з окремих областей України – 72% (1948 р.) до Луганської та 66% (1949 р.) до Донецької областей. За цим же джерелом, найбільше зростання чисельності населення за 1948-1949 рр. відбулося у містах Горлівці – на 29%, Макіївці – на 26%, Маріуполі – на 22%, Донецьку – на 21 %. Механічний приріст тут у ці роки становив 92,2%.

Лише в 50-х роках було відмінено адміністративні методи управління міграціями, запроваджено методи добровільності, що призвело частково до зниження їх частки у формуванні чисельності населення регіону.

Отже, внаслідок високих темпів механічного приросту у східному регіоні його частка у загальній чисельності населення України за весь досліджуваний період набагато перевищувала середньодержавну.

Донецька область за чисельністю населення і нині посідає перше місце в Україні. У 1989 р. тут проживало 10,3 % всього населення республіки, а разом з Луганською областю в Донбасі проживало на той час 8,2 млн осіб, або близько 16% населення України.

В інших регіонах України чисельність, структура та розселення населення формувалися під впливом притаманних їм умов та чинників.

Загалом за період 1897-1989 рр. зростання частки населення спостерігалось у всіх областях, за винятком Вінницької (96%), Тернопільської (98%) та Чернігівської (93%). Загальну картину зміни темпів щільності, чисельності та структури населення України за період 1897 – 2001 рр. відображено на карті (рис. 2).

Висновок

Виконаний на основі матеріалів Національного атласу України аналіз окремих чинників формування чисельності населення, його структури та розселення в різних регіонах України за 100-річний період засвідчує велике значення цього видання як наукового та інформаційного ресурсу для дослідження й моніторингу різних природних та суспільних явищ і процесів в Україні.

Література

1. Атлас України. Радіоактивне забруднення. – Київ, 2011. - 52 с.
2. Алферов М. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області. 1943-1951 рр. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.vesna.org.ua|txt|sxid|hist-2004.doc>
3. Еберхард П. Зміни національної структури населення України в XX столітті. –Warsaw, 2006. – С.142.
4. Населення України. 2002. Щорічна аналітична доповідь // Академпрес, Київ, 2002. – С.11.
5. Національний атлас України / ДНВП «Картографія». – Київ, 2007. - С. 250.
6. Ніколаєць Ю.Н. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки) / наук. редактор. М.І.Панчук. – Київ: НАН України. Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса, 2012. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/donbas_site_153/
7. Паламарчук М.М., Паламарчук О.М. Економічна і соціальна географія України з основами теорії. – Київ: Знання, 1998. – С. 125.
8. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати Української РСР у 30-ті роки // Український історичний журнал. – 1989. – №8.
9. Рогожин О.Г. Демографічні перспективи українського села: історичні передумови, регіональний аналіз і моделювання. – Київ, 2004. – С.40.
10. Рудницький Е.П. Некоторые вопросы демографического развития УССР за 100 лет (1870-1970гг.) // Методологические проблемы изучения народонаселения в социалистическом обществе // Материалы Всесоюзной конференции, Киев, 6-8 декабря 1973 г. – Киев: Издание Института экономики АН УССР, 1973. – С. 435-439.

References

1. *Atlas of Ukraine. Radioactive pollution* (2011). Kyiv. (From Ukr.).
2. Alferov M. (2004). *Migrational and demographic processes in Donetsk Region. 1943-1951yrs.* <http://www.vesna.org.ua|txt|sxid|hist-doc> (From Ukr.).
3. Eberhard P. (2006). *Changes in Ukraine population national structure in XX century.* Warsaw. (From Ukr.).
4. *The population of Ukraine. 2002. Annual analytical report* (2002). Kyiv: Akadempres. (From Ukr.).
5. *National Atlas of Ukraine* (2007). Kyiv: DNVP “Kartografiya. (From Ukr.).
6. Nikolaets Yu. N. (2012). *Donbas population settlement structure (ethno political aspect of dynamics);* scientific editor. M.I.Panchuk. Kyiv: National Academy of Sciences of Ukraine . I.F. Kuras Institute of political and ethno-national research . http://www.ipiend.gov.ua/img/monograph/file/donbas_site_153. (From Ukr.).
7. Palamarchuk M.M., Palamarchuk O.M (1998). *Ukraine economic and social geography with theoretical fundamentals.* Kyiv: Znannia. (From Ukr.).
8. Perkovskyy A., Pyrozkhov S. (1989). Ukrainian SSR Demographic losses in 30s. *Ukrainian Historical Journal*, 8. (From Ukr.).
9. Rogozhin O.G. (2004). *Demographic prospects of Ukrainian villages: historical background, regional analysis and modeling.* Kyiv. (From Ukr.).
10. Rudnyskyi Ye.P. (1973). Some questions of Ukr. SSR demographic development for 100 years (1870-1970 yrs.). Methodological problems of population study in socialist society: Materials of Statewide conference, Kiev, 6-8 December 1973. Kiev: the Institute of Economics of the Ukr. SSR Academy of Sciences. (From Rus.).